

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԸՐՈՒՆՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Ը. ՅԱՐԻ 1894

Տարեկան 10 ֆր. տակի — 4 դր.:
Վեցամսեայ 6 ֆր. տակի — 2 դր. 50 կ.:
Մէկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻԻ 3, ՄԱՐՏ

ՃԿ

ՈՐՍՈՐԹՆԵՐԵՆ

ՀՆԱՍՈՍԱԿԱՆ

ԱՆՃԱՐԼՈՒՄ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ ԵՐԱՆՆԵՐԻՆԵՐԸ

Երջին ժամանակներս
գիտնականաց
եւ մանաւանդ
հասարակաց ու-
շագրութիւնը
մեծապէս
գրաւած են
այրաբառեան
աշխարհին մէջ
եղած սեպա-

ձեւ արձանագրութիւնները. հետզհետէ խու-
զարկութիւններ կ'ըլլան, որոնք առատապէս կը
վարձատրուին նորանոր գիւտերով: Այսպիսի
մեծ յաջողութեան մը համար կը շնորհաւորենք
այս օրերս Նիկոլսկի եւ իւանովսկի ուսն գիտ-
նականները, որոնք յաջողեցան Ալաճալուի ար-
ձանագրութեան ճիշդ գրողներինակ մ'առնուլ

եւ զայն ընթերցելով պատմական կարեւոր
խնդիրներ լուծել:

Ալաճալուի 19 տողեան արձանագրու-
թիւնը փորագրուած է ցցուած ժայռի մը վրայ,
որ Սեւանայ լճին (կէօք չային) արեւելեան
հարաւային ափանց վրայ կը բարձրանայ, Ալա-
ճալու գիւղին մօտ, ուստի Սէյս անգղեացին
արձանագրութիւնն անուանակոչած է. բայց
կիւանը - Գիրլան գիւղն աւելի մօտ ըլլալով՝
Պելլք եւ Նիկոլսկի կ'ուզեն որ կիւանը - Գիր-
լանի արձանագրութիւն կոչուի: Արձանագրու-
թիւնը ծովահայեաց է եւ բաւական բարձր,
ասոր համար ալ ընդօրինակելը շատ դժուարին:
Առաջին նշմարողն եղած է Մեհարպ Սմբատեան
արքեպիսկոպոսը, որ զայն օրինակեց եւ 1863ին՝
Մոսկուա հրատարակող «Համբաւաբեր Ռու-
սիոյ» հայերէն լրագրին մէջ հրատարակեց:
Բայց իրեն այն ընդօրինակութիւնն այնպէս էր,
որ «Դժուարաւ վերծանելի բառ մը կրնայ տես-
նուիլ, ըսաւ Սէյս. եւ ասոր համար կիւա-
նուր եւ անիմաստ թարգմանութիւն մը տուաւ,
Սարգսուրիս Բ.ին վերագրելով զայն. (Ծեւ:)՝
Մարման ալ՝ Ալիւանեան եղբարցմէ օրինակ
մ'ընդունելով՝ ջանացած է թարգմանել զայն,
սակայն առանց յաջողութեան: Այլտեմար Պելլք
իւր վերջին ուղեւորութեան ատեն՝ ժամերով
ջրի մէջ մինչեւ գօտին կենալով, հազիւ փոքր
մաս մը միայն կրցաւ օրինակել. եւ այս հա-

1 Հանգեալ ամս. 1893, Երես 33.

խոյզն ալ Սէյսի հետեւելով՝ Սարգսուրիս Բ. ի յատկացուցած է արձանագրութիւնը: Անցած տարի ամառը Մոսկուայի հնագիտական ընկե-
րութեան կողմանէ Նիկողայի եւ Խանովսկի
հնագէտներն Ներեան նահանգին մէջ ուղեւ-
որութիւն մ'ընելով՝ Խանովսկի յաջորեցաւ այս
յիշատակարանին ճիշդ գործարհնակն առնուլ,
զոր Նիկողայի հրատարակեց թարգմանութեամբ
հանգերձ: Ասկէ կ'իմանանք որ արձանագրու-
թիւնը Սարգսուրիս Բ. ին չէ, այլ անոր որդւոյն
Ռուսասնի:

Արձանագրութեան թարգմանութիւնը,
զոր Նիկողայի տուած է, հետեւեալն է՝ տողե-
րուն բաժանման կարգաւ:

1. Խաղդէաց Բարերար Ռուսաս
2. Սարգսուրիս որդի, ես այս նահանգները,
3. ամբողջութեամբ, որոնք են վիճակ քաղաքի
Քուրաստուլի
4. Աշխուշի, Ուելիդա, Կումերուլի
5. Շիրիկուքինի, չորս թագաւորներու նա-
հանգները որ կը գտնուին երկիր Լախի
6. Ուրմիւնի, Շամատուսի, Տերուիշախի
7. Ռիշուախի, Ջուախի, Ախուանի, Ամանի,
8. Իրիմախի, Նախի, Ներիշուախի
9. Այդգամախուսի, Գուրիախի, Ալդիւրանի
10. Պիրուախի, Մէլախի, Ուսեգուխի
11. Ատաղախի, Ներախի, Ազամերուխի
12. տասնութը թագաւորներուն երկիրները,
որք կը կուգին երկիր . . Գիւրուախի
13. հարկատու ընդ ամենը 23 թագաւորներու
ամբողջութիւններն ես նուաճեցի
14. մարդիկները, կանայքն ի Բիսյան երկիրը
ես տարի այս տարի.
15. ես Ռուսաս նորոգեցի մարդկան ապարանք-
ները
16. մարդկանց երկիրները
17. Թէրդեսա գից կործանուած ապարանքը ես
նորոգեցի.
18. Թէրդեսա գից երկրին կործանուած ապա-
րանքները ես նորոգեցի
19. (այս տողը չիմն ալիքներէն բոլորովին մա-
շած անընթեռնի է, կը տեսնուի միայն
երկիր նշանակող գաղափարանշանը. որն որ
գրուած է նաեւ վերոգրեալ ամէն երկիր-
ներու անունէն յառաջ):¹

Ինչպէս կը տեսնուի՝ վերոգրեալ երկիր-
ները Մհերի գրան նշանակածներէն բոլորովին
տարբեր են, վերջոյն բովանդակածներն հա-

րաւային կողման՝ վանայ չիմն բոլորտիքն եղած
պիտ'որ ըլլան, իսկ այս արձանագրութեան մէջ
եղածներն՝ անշուշտ հիւսիսային կողմը՝ Երաս-
խայ հովտի մէջ ըլլալու են:

Ո՛վ է այս Ռուսաս. է՛ք այն, որ իւր ար-
ձանագրութեան մէջ ինք զինք Երիմեսնայ որդի
Արգիստիսի թոռ կ'ըսէ, եւ զոր Ատուր-Բանիպալ
իւր արձանագրութեան մէջ կը յիշէ թէ Ար-
քելա գտնուած տանն իրեն հրէշտակութիւն
մը խաւրած է պարգեւներով, որպէս զի մէջեր-
նին նիգլակցութիւնը՝ նորոգեն, այլ դար մը
յառաջ թագաւորոյ՝ ասորեստանեան արձա-
նագրութեանը Ռուսան է, Ասորեստանի մեծա-
զոր Սարգնն թագաւորին ահաւոր անշուշտը,
որուն համար պարարտեան արձանագրութիւնը
կ'ըսէ թէ 23 թագաւոր իրեն հնազանդե-
ցուցած՝ հարկատու ըլլած է. իսկ ասորեստանեան
արձանագրութիւնները կը վկայեն թէ Մարաս-
տանէն մինչեւ Կիլիկիա եւ Հալիս գետ Ասորես-
տանի հարկատու բոլոր թագաւորներն ապրա-
տամբեցուցած եւ անոնց գլուխն անցած էր
ասորեստանեան զօրութիւնը կոտորելու համար:
Սարգնն ու թաւրի հետզհետէ արշաւանքն
ընելով՝ հաղիկ կրցաւ իրարմէ զատուած ապրա-
տամբները մը առ մի նուաճել եւ ամենէն ետքը
բոլոր զօրութիւնը Ռուսային դէմ դարձնել:
Որոշիչ ձակափոխ մը մէջ՝ Ռուսա յաղթեցաւ,
կ'ըսէ ասորեստանեան արձանագրութիւնը, եւ
իւր ընտանիքը գանձերն ու երկիրը Սարգնի
ձեռքը թողնով լեւաներու վրայ փախաւ, որք
լսեց թէ Ռուսան՝ իւր վերջին ձեացած անգլա-
կակիցն ալ յաղթեցաւ եւ խաղդի գիւրդ գերի
խկաւ. ասորեստանեան պետութեան տեղ այ-
րարատեան տիեզերական պետութիւն մը կան-
գնելէն յուսահատելով՝ իւր սուրին վրայ ինկաւ
714 թ. Վ. Բ.: Սարգնն այս իւր պատերազմ-
ներն այնչափ մեծ բանի տեղ դրած է, որ իւր
նոր շինած արքունեաց պատերուն վրայ զանազ
նկարել տուած է:

Մինչեւ հիմա կը զարմացուէր թէ ինչու
այս Ռուսաս կամ Ռուսա հզօր թագաւորն Այ-
րարատեան երկրի մէջ արձանագրութիւն մը
չունի, մինչդեռ իւր նախորդներն ու յաջորդ-
ները՝ բաւական յիշատակարաններ թողուցած
են: Մեկնութիւն կը տրուէր թէ Ռուսա անգաղար
պատերազմի մէջ ըլլալով եւ միշտ ձախորդու-
թիւններու պատահեցով՝ ոչ ժամանակ եւ ոչ
ալ իրեն արժանի բան մ'ունեցած է որ ար-
ձանագրէ: Ահա Ալեմալուի արձանագրութիւնն
այս մեկնութիւնը սուտ կը հանէ. եւ անշուշտ

¹ Սոյն արձանագրութիւնն հրատարակած է նաեւ
«Արձագանք» քաղաքի մէջ այս տարւոյ թիւ 8, 7:

թաղուած կամ՝ դեռ չնշմարուած ուրիշ արձանագրութիւններ ալ պիտ'որ ունենայ, զորոնք ժամանակն ու ջանքը երեսան պիտի հանեն: Վերագրեալ արձանագրութեան շնորհիւ երկու պատմական խնդիրներ ստուգուեցան, նախ թէ Ասորեստանեայց Ուրարտուն եւ Այրարատեանց Բիայանն մի եւ նոյն են, որովհետեւ մի եւ նոյն անձն ասորեստանեայ արձանագրութիւններն Ուրարտուի թագաւոր կը կոչեն, իսկ այրարատեան արձանագրութիւնները՝ Բիայնայի թագաւոր: Երկրորդ՝ թէպէտ եւ մինչեւ հիմայ ժամանակագրութեան նայելով՝ Ուրաւ, որուն Ռուսաս ըլլալը կը մակաբերուէր,¹ Սարգուրիս Բ.ին յաջորդը կը համարուէր՝ բայց թէ ինչ եղանակաւ, յայտնի չէր, հիմայ ստուգուեցաւ թէ Սարգուրիսի որդին ու օրինաւոր յաջորդն էր:

Հիմակ ունինք առջեւնիս անընդհատ կարգ մը այրարատեան ոչ պղերգ թագաւորներու, որոնք երկու դար՝ որդւոց յորդի իրարու յաջորդեցին եւ արեւմտեան Ասիայի մէջ նշանաւոր դեր մը խաղացին: Գծաբխութեամբ այրարատեան արձանագրութիւնները ժամանակագրական յիշատակութիւններ չունին, որ կարենայք այս թագաւորներն ըստ ժամանակին ճշդիւ գետնդել: Բայց մեզի օգնութեան կը հասնին ասորեստանեայ արձանագրութիւնները՝ որոնք իրենց թագաւորաց գործքերը տարուէ տարի ամենայն ճշդութեամբ կը նշանակեն: Այս երկդարեան շարքին գլուխն անցած է Առամ, զոր Ղիկիւրիս խորհուրդացւոյն Արամիս հետ կը նշնացընէ, որովհետեւ թէ մէկն ու թիք միւսը պետութիւնն ամէն կողմէն ընդարձակած են դրացի ազգերը նուաճելով, երկուքն ալ Ասորեստանեայց դէմ յարձական պատերազմներ մղած են: Երկիրն ալ օտարներէն՝ Առամէն Արմենիա կոչուած կը համարէր Ղիկիւրիս, ըստ որում նէ յետագաս մասնիկը այրարատեան լեզուաւ երկիր կը նշանակէ. ուստի եւ Առամէն Առամէի երկիր:² Առամէն եղբն Ասորեստանի արձանագրութեանց մէջ կու գայ Սարգուրիս՝ ըստ այրարատեան արձանագրութեանց՝ Լուսիպրիսի որդին. չն գիտցուի թէ Լուսիպրիս Առամէին որդին ու յաջորդն է՝ թէ ոչ, եւ թէ Սարգուրիսով նոր հարստութիւն մը սկսած է: Հոս կը նշանակենք կարգաւ եւ դիմացը դիմաց Ասորեստանեայց եւ Այրարատեանց թագաւորներն, առջիններուն ըզմէ իրենց թագաւորութեան ժամանակը նշանակելով եւ ետքիններուն

բով՝ թէ որ արձանագրութեանց մէջ կը յիշուին ասորեստանեան թէ այրարատեան, եւ որ ժամանակը գործը ունեցան առջիններուն հետ. որով իրենց ժամանակագրութիւնն ալ կ'իմացուի:

Սարգուրիս Գ 859—825	Առամ (ասոր.) 857—845
	Լուսիպրիս (այրար.)
	Սարգուրիս Ա (ասոր. եւ այր.) 833
Սամի Թաման Գ 824	Իսպուրիս (այր.)
— 812	
Թաման - Նիւրա Գ 811	Մենուս (այր.)
— 783	
Սարգուրիս Գ 782—773	Արգիստիս Ա (այր.)
Ասուր-դան Է Բ 772—755	
Ասուր-Նիւրա Գ 754—746	Սարգուրիս Բ (ասոր. եւ թեզգալթ - քաղասար Բ այր.) 735
745—728	
Սարգուրիս Ե 727—723	
Սարգոն Բ 722—705	Ռուսաս Ա կամ Ռուսաս (աս. եւ այր.) 722—714
	Արգիստիս Բ (աս. եւ այր.)
Սենաքերիբ 704—681	Ասարհադոն 681—669
Ասարհադոն 681—669	Ռինման (այր.)
Ասուր-Բանիպալ 669—626	Ռուսաս Բ (աս. եւ այր.)
	Սարգուրիս Գ (աս.) 640:

Սարգուրիս Գ.ով իւր հարստութեան եւ այրարատեան պետութեան վերջն եկած կ'երեւայ. որովհետեւ այս ժամանակները մէկ կողմանէ կաւկասէն իշած սկիւթական հորսը, որ բոլոր արեւմտեան Ասիան տաւարաւթեամբ տանն ու վրայ ըրաւ, շարունակեալ յաղթ պատերազմներէն տկարացած այրարատեան պետութեան վերջին հարուածը սուսաւ, միւս կողմանէ արեւական ցեղեր՝ մեր նախահարքն՝ մասամբ Արեւելքէն Մար՝ անուսով իրեն աշխարհակալ՝ պետութեան արեւելեան ու հարուային մասը գրաւեցին, մասամբ ալ Արամուրէն՝ Հայկալ՝ առաջնորդութեամբ Այրարատեան երկիրը մասն ի սկզբան իրեն խաղաղական բնակակից, բայց յետոյ բոլորովն աւերեղան, եւ կէս մը վեր քշելով կէս մ'ալ իրենց մէջ խառնելով խնդրեցին անհետ ըրին հին տունն եւ ժողովուրդը, որ 15—20 դար այն տեղը բնակած եւ իւր քաղութեամբն ու յարատեւութեամբն արեւելեան հին ազգաց մէջ փառաւոր եւ պատկառելի դիրք մը շահած էր:

Հ. Ն. Ա.

¹ Ղիկիւրիս ցեղերն, որոնք կենդանական Ասիայէն զայլով Գասպից նոսրէ հարուային կողմը՝ յառաջաց առաւելեան զաւթը բնական Մարդայ երկրն մէջ հաստատուեցան՝ իրենց նոր հայրենիքն անուամբն օտարազգիներէն Մագաղցի կամ Մեղաղցի անուանուեցան, միայն Հայք անունը Մար անունը կու տան, եւ հասանակամարս այս եր անունը ցեղական անունը: Հերոսոտոսէն յիշատակած Մար ասոր (Mardas) կը կարծուի որ Կարգիս կամ Գարգիս ըլլան, որոնք այն գաղթող արեւական ղեղերուն մէկ մասն են եւ Կարգու լեանքը բնակիչուն համար Կարգիս կամ Գարգու կոչուեցան: Իրոք ալ ասոնք իրենք զիրենք Մար կը կոչէին:

¹ «Հանգեւ ամս.» 1893 թ. 48, ծան. 4:

² Յեւ Արատտ ամսութիւնը, Ի.Ջ. եր. 948: